

(Харків)

СКРОМНІСТЬ ЯК ПОВЕДІНКОВИЙ КОНЦЕПТ

В АНГЛОМОВНОМУ ДИСКУРСІ

Стаття присвячена розкриттю специфіки актуалізації концепту етики СКРОМНІСТЬ в англomовному дискурсі та опису його властивостей як поведінкового концепту. Звернення до стереотипів поведінки, які функціонують у дискурсі згідно зі стратегіями ввічливості, дозволяє характеризувати СКРОМНІСТЬ як поведінковий концепт, що має спільні риси з лінгвокультурними концептами етики – регулятивами.

Ключові слова: концепт етики СКРОМНІСТЬ, англomовний дискурс, поведінковий концепт, стереотипи поведінки, стратегії ввічливості.

This article discusses properties of the ethic concept MODESTY represented in English discourse, and describes its characteristics as a behavioral concept. Reference to behavioral stereotypes inherent in discourse and grounded on politeness strategies exposes characteristics of MODESTY as a behavioral concept that overlaps with linguocultural regulative concept of ethics.

Key words: ethic concept MODESTY, English discourse, behavioral concept, behavioral stereotypes, politeness strategies.

До актуальних проблем сучасної когнітивної лінгвістики належать як з'ясування особливостей окремих вербалізованих концептів, так і загальне питання типології концептів. Ця стаття поєднує інтерес до обох питань, маючи на меті розкриття специфіки актуалізації концепту етики СКРОМНІСТЬ в англomовному дискурсі та опис його властивостей як концепту особливого типу – поведінкового. Тож об'єктом аналізу є фрагменти англomовного художнього дискурсу – ситуації скромної поведінки, а предметом – засоби актуалізації концепту СКРОМНІСТЬ.

Концепт СКРОМНІСТЬ у британській і американській лінгвокультурах пов'язаний з поведінкою людини: він служить "регулятивом ідеальної поведінки як реальної якості особистості" [3, с. 8] і заснований на понятті скромності як способу поведінки стосовно чуттєвих задовольень, які мають підкорятися вимогам добросердечного розуму [12, с. 117]. СКРОМНІСТЬ характеризує самопрезентацію людини відповідно до правил пристойності [6, с. 7]. Відповідно, СКРОМНІСТЬ доцільно віднести до концептів поведінкового типу, які нещодавно поповнили відомі типології концептів.

Поведінковий концепт визначається І.І. Чесноковим як "відображена у свідомості індивіда модель поведінки (діяльності)", що описується "у термінах соціальної взаємодії – з точки зору мотиву, цілі, а також стратегій і тактик її досягнення". В англійській лінгвокультурі поведінковий концепт розглядається у сукупності "репрезентацій концепту в мовній свідомості і форм його представлення у комунікативній поведінці" або дискурсі, в якому акцентується "усвідомлена цілеспрямована знакова діяльність, пов'язана з вираженням досліджуваного концепту в практиці соціальної взаємодії" [10]. У нашій роботі також беремо до уваги запропоноване І.С. Шевченко тлумачення концептів комунікативної поведінки у термінах стратегій і тактик дискурсу [11].

Уявлення про правила добродесної поведінки засновані на стереотипах, які В.В. Красних визначає як національно марковані "ментальні "картинки" світу (образні та ситуаційні), що безумовно впливають на комунікативну поведінку і проявляються в ній" [4, с. 235]. Стереотипи – фрагменти концептуальної картини світу, серед них є стереотипи-уявлення, що являють собою кліше свідомості, та стереотипи поведінки – штампи свідомості, в яких зберігається сценарій комунікативної, зокрема вербальної, поведінки. Останні містять взаємопов'язані стереотипи-ситуації і стереотипи-образи, причому стереотипи-ситуації "певним чином зумовлюють стереотип поведінки" [4, с. 233].

Сформовані щоденним відтворенням у практиці спілкування і ритуалізовані, такі стереотипи утворюють систему етикету – систему обов'язкових для виконання правил поведінки, зокрема мовленнєвих, систему дозволів і заборон, що організують моральні норми в цілому [8, с. 44-48]. Стереотипи мовного етикету слугують формою вираження ввічливості як більш широкого комунікативного феномена, що є однією з найважливіших функцій мовленнєвого етикету [9, с. 14]. Відповідно, концепт СКРОМНІСТЬ отримує дискурсивну актуалізацію в стратегіях ввічливості.

Як зазначає М. Гартман, "зі скромністю пов'язані стриманість, почуття дистанції і її збереження щодо чужої особистості. Будь-яка людська близькість вимагає дотримання межі, за якою вона стає нав'язливістю" [1, с.444]. СКРОМНІСТЬ визнається одним із принципів спілкування у теорії ввічливості Дж. Ліча [16, с. 67, 82] (поряд з максимом такту й великодушності та згоди і симпатії) – це максими схвалення і симпатії, дотримуючись яких, адресант повинен якомога частіше хвалити адресата і водночас критикувати, а не хвалити себе.

Концепт СКРОМНІСТЬ, регулюючи соціальну активність людини, знаходить своє вираження як у предметній, так і вербальній діяльності, проявляючись на рівні дискурсу в комунікативній поведінці. Ввічливість ми трактуємо як аспект комунікативної поведінки, яка визначається Й.А. Стерніним як сукупність норм і традицій спілкування певної групи людей або цілого народу, об'єднаних спільною мовою і спільною (як в історичному, так і в актуальному плані) культурою [7, с. 5-13].

Частотність ситуацій, які вимагають скромної поведінки, зумовлює стійкий характер названої ціннісної домінанти, що перетворюється, таким чином, у стереотип свідомості – модель поведінки, пов'язану з вищезгадуваною цільовою настановою, а також стратегіями ввічливості, які забезпечують реалізацію цієї настанови. На думку В.В. Красних, такі ментальні утворення слід уважати "стереотипами поведінки, що зберігаються у свідомості у вигляді штампів свідомості і виступають у ролі канону"; вони "являють собою інваріанти діяльності, визначають комунікативну (вербальну включно) поведінку в тій або іншій комунікативній ситуації" [4]. Канонізація скромної мовленнєвої поведінки досягається шляхом регулярного використання суб'єктом спроектованих з його предметно-практичної діяльності на вербально-знаковий рівень стратегій ввічливості, на базі яких, у свою чергу, розвиваються відповідні мовні тактики.

Відповідно до регулятивної природи етичного концепту, тактики скромної поведінки виконують у дискурсі функції соціального контролю й стабілізації суспільних відносин. У комунікативній поведінці відображається менталітет народу – сукупність когнітивних стереотипів сприйняття і розуміння дійсності (народом, групою, індивідом) [7, с. 11]. Так, англійська специфіка скромності полягає у "приналежності до релігійних чеснот, засоромленості у зв'язку з оголеністю та сексом, високій моральності, надмірній покірності, смиренності, неприйнятті будь-якого приниження, невисокому соціальному статусі", а також у "шанобливості", "самоконтролі та вмінні володіти собою" [6, с. 9, 13-14].

Концепт СКРОМНІСТЬ як поведінковий стереотип втілюється у лінгвальних та позалінгвальних формах, де перші (слова, словосполучення, висловлення), як правило, супроводжуються останніми – демонстрацією скромного одягу, прикрас, жестів, поведінки в цілому, адекватних вимогам скромності у конкретних ситуаціях з огляду на такі параметри ситуації як цілі, мотиви, очікування, взаємини мовців. Так, у стереотипній ситуації флірту дівчина користується гіперетикетними висловленнями подяки і водночас демонструє зовнішню скромність стриманими жестами (паравербально) та вбранням (екстралінгвально):

(1) Dressed in her white gown was silent and looked of a statue. Then with a little reserve of manner, she continued: "We were much obliged to you at any rate for wishing us a pleasant walk" (J. Austen).

Отже, для вивчення поведінкового концепту СКРОМНІСТЬ найбільш релевантним є звернення до стереотипів поведінки, які функціонують у дискурсі згідно зі стратегіями ввічливості. У теорії П. Браун і С. Левінсона все різноманіття стратегій дискурсу зводиться до дихотомії зближення і дистанціювання (positive :: negative politeness) [13].

Стратегія – "когнітивний план спілкування, за допомогою якого контролюється оптимальне рішення комунікативних завдань мовця" [2, с. 100]. Стратегії дискурсу реалізуються окремими тактиками – комунікативними ходами [2, с. 117]. За нашими даними, окремі тактики, що втілюють скромну комунікативну поведінку, зумовлені двома групами когнітивних ознак скромності: "негордовитий" (розширення "неманірний") та "благопристойний" (розширення "пристойний у поведінці, мовленні, одязі", "сексуально пристойний"). Серед десяти тактик дистанціювання, виділених П. Браун і С. Левінсоном, СКРОМНІСТЬ, за нашими даними, найбільш представлена в наступних чотирьох (нумерація тактик дистанціювання (N – negative) відповідає прийнятій у [13, с. 131]):

N 2 – перепитує, не будь категоричним (question, hedge);

N 4 – мінімізує ступінь втручання (minimize the imposition);

N 5 – поважай думки і бажання співрозмовника (give deference);

N 6 – вибачайся (apologise).

Демонстрація відсутності гордовитості досягається вживанням непрямих мовних засобів, зокрема, різноманітних питань замість тверджень та спонукань (тактика N 2). Це сегментовані питання, загальні та спеціальні, риторичні питання. У прикладі (2) сегментоване і загальне питання зменшують ступінь втручання, а риторичне питання (Who would take you ...) робить висловлення емоцій більш помірним порівняно з відповідним твердженням (No one will take you):

(2) "The Alderman's very rich, isn't he?" Osborne said archly. "Don't you think one of the daughters would be a good spec for me, Ma'am?"

"You foolish creature! Who would take you, I should like to know, with your yellow face?" (Thackeray)

Серед вербальних засобів пом'якшення категоричності висловлення (тактика N 2) – так званий хеджинг (термін Дж. Лакоффа [15, с. 195]) – визнаний характерною рисою англійської мови. Якщо хеджинг інгерентно притаманний англійській мові, то тактика N2 виявилась провідною серед стратегій дистанціювання для вікторіанського жіночого дискурсу [5, с. 72]. Серед способів актуалізації СКРОМНОСТІ за допомогою хеджинга в дискурсі XIX ст. виявлені: модератори якості, кількості, цитування, умовні підрядні речення.

Модератори якості (quality hedge [13]), які слугують проявом незарозумілості, сором'язливості, у нашому матеріалі представлені епістемічними інтродуктивними реченнями типу I believe, I suppose та ін., прислівником perhaps та ін., безособовими зворотами типу It seems (to me). Найбільш частотним модератором у нашій вибірці є вступне речення, наприклад:

(3) 'I think the problem lies in the fact that, in your time, words like virtue, decency, respectability are all equated with sexual morality (BNC).

Модератори кількості (quantity hedge) [13, с. 164] засвідчують негордовиту комунікативну поведінку мовця, зокрема, відсутність манірності або бажання розкоші, ці модератори сприяють захисту обличчя слухача. Різновид тактики N2 представлений прислівниками міри й ступеня типу quite, really, simply та ін. Наприклад:

(4) I have two children and I have found that it was quite a full-time job persuading them of the virtue of certain old-fashioned ways of going about things (BNC).

"Зменшувальний" прислівник a little – один із засобів реалізації тактики N 2 [13, с. 166-168] – слугує для пом'якшення різкості суджень, підкреслення помірності (як гіпероніма СКРОМНОСТІ) адресанта щодо предмета мовлення:

(5) My dear Nickleby,' said the gentleman <...>, 'The third man, who was at Crockford's all night, has just gone home to put a clean shirt on <...>. He is a little excited by last night, but never mind that; he always speaks the stronger for it ' (Ch. Dickens).

Згідно з етикетом вимоги пристойної поведінки примушують мовця пом'якшувати погані новини і вживати I'm afraid, I'm sorry в якості співчуття [13, с. 160] або для зменшення ступеня негативної оцінки, наприклад:

(6) "And are the family well at the house, Robert?"

"I am sorry I can't give you better news of them, Miss: they are very badly at present-in great trouble" (Ch. Bronte).

Модератор у вигляді хеджинг-цитати уможливорює дистанціювання шляхом вказівки на джерело інформації і реалізується, як правило, словосполученнями I hear, they say, I am told, it is said (так звані quotative particles [13, с. 151 – 172]), які вводять цитування. Тим самим адресант ніби знімає із себе відповідальність за правдивість висловлювання і демонструє відсутність зарозумілості, завищеної самооцінки власних здібностей, наприклад:

(7) Far from being inclined towards self-righteousness, the Pharisees taught 'Be humble before all men', and revered their teacher Hillel for his extreme humility; and far from being judgemental, they urged 'Do not judge your fellow man until you are in his position' and 'Always judge others by the scale of merit (that is, charitably)' (BNC)

У прикладі (7) тактика N 2 утілюється комунікативним ходом, що налічує декілька взаємопов'язаних висловлень, як і в наступному випадку, де хеджинг, виражений умовними підрядними реченнями, слугує пом'якшенню висловлень адресанта, що свідчить про його скромність і вихованість. У нашій вибірці ця тактика, як правило, використовується представниками заможних класів і аристократії, як жінками, так і чоловіками, наприклад, місіс Рід:

(8) Mr. Brocklehurst, I believe I intimated in the letter which I wrote to you three weeks ago, that this little girl has not quite the character and disposition I could wish: should you admit her into Lowood school, I should be glad if the superintendent and teachers were requested to keep a strict eye on her, and, above all, to guard against her worst fault, a tendency to deceit (Ch. Bronte).

Тактика N4, мінімізація ступеня втручання, відповідає когнітивним ознакам благопристойності і сором'язливості у висловленнях, що загрожують "особі" адресата – у проханнях та питаннях. Тактика мінімізації здійснюється висловленнями з частками only, just, a tiny little bit, a bit [13, с. 177], що свідчить про частковий взаємоперетин тактик N 4 і N 2, де ці частки слугують формами хеджингу у розповідних реченнях. Прикладом благопристойності і дотримання етикету є висловлення леді Чілтерн, що не бажає змушувати лорда Горінга чекати на неї:

(9) Lady Chiltern. I will be back in a moment. I am only going to take my hat off (O. Wilde).

Тактика вираження поваги думки і бажання співрозмовника N5 поширюється на висловлення на поваги за трьома осями: мовець → референт, мовець → адресат, мовець → третя особа; її індикаторами є гонорифічні форми звертання sir, madam, Mr. President тощо [13, с. 178 – 187]. Ця тактика втілює благопристойну поведінку особи, її бажання дотримуватись норм етикету, а її використання залежить від контекстного співвідношення комунікативних статусів мовців за ознакою гендеру, віку, групової належності.

Тактика вибачення N6 полягає в одночасному вживанні різних форм вибачення та у визнанні своєї поведінки як такої, що ушкоджує "особу" адресата, руйнує необхідну дистанцію спілкування [13, с. 187 – 190]. Ця тактика передбачає негордовитість мовця та його бажання відповідати стандартам благопристойності. Згідно з нормами вікторіанського етикету, комунікативні ситуації поради, оцінювання ушкоджували "особу" адресата, а отже вимагали вибачення. Наприклад, Амелії радять не втрачати надії на повернення чоловіка з війни і докоряють їй за безпорадність:

(10) "God forgive me, Mr. Sedley, but you are no better than a coward," Mrs. O'Dowd said, laying down the book. (W. Thackeray).

Значно рідше СКРОМНІСТЬ актуалізується і в окремих тактиках зближення, де функцію висловлювання поваги за допомогою дистанціювання виконують різні форми ритуальної поведінки. "Шаноблива поведінка з боку агенса представлена зазвичай демонстрацією шанобливості, вдячності і благоговіння перед реципієнтом такою мірою, що це здається надто компліментарним і ймовірно перевершує ті почуття, які агенс міг би дійсно відчувати по відношенню до реципієнта" [14, с. 111]. Це відповідає максимі похвали адресата Дж. Ліча [16, с. 82] і стратегіям зближення – тактикам зближення P1 і P15 (де P – positive politeness) у трактуванні П. Браун і С. Левінсона [13, с.102]:

P1 – стався з розумінням до інтересів, потреб і чеснот слухача (notice, attend to H's interests, wants, needs, goods);

P2 – перебільшуй інтерес і співчуття до слухача, його схвалення (exaggerate interest, approval, sympathy with H);

P15 – демонструй розуміння слухача і співпрацю з ним (give gifts to H: goods, understanding, cooperation).

Ознаками тактики P2 слугують: інтенсифікатори – прислівники міри і ступеня how, quite, so, very, too; емоційно забарвлені прикметники (exquisite, perfect) і прислівники [13, с. 104-106]; прикметники у вищому і найвищому ступені порівняння, компліменти [5]. Наприклад, обмін люб'язностями на рауті повністю задовольняє вимоги пристойної поведінки в суспільстві:

(11) Vicomte de Nanjac. And you are younger and more beautiful than ever. How do you manage it?

Mrs. Cheveley. By making it a rule only to talk to perfectly charming people like yourself.

Vicomte de Nanjac. Ah! you flatter me. You butter me, as they say here

(O. Wilde).

Слідом за І.І. Морозовою, у нашій роботі ми об'єднуємо тактику P1 і P15 у вигляді: "Демонструй увагу і симпатію до слухача, розуміння його інтересів і чеснот" [5, с. 62]. Обидві тактики позбавлені спеціальних вербальних індикаторів і ідентифікуються за контекстом [13, с. 103-104; 129].

Наприклад, коментуючи подарований капелюшок, Амелія захоплюється смаком свого нареченого, що очікується за правилами добропорядної комунікативної поведінки люблячої дівчини:

(12) "That's George's present to you, Rebecca, dear," said Amelia, quite proud of the bandbox conveying these gifts. "What a taste he has! There's nobody like him" (W. Thackeray).

Таким чином, поведінковий концепт СКРОМНІСТЬ демонструє як спільні риси з лінгвокультурними концептами етики – регулятивами, так і відмінні властивості концепту поведінкового типу, що характеризується динамічністю, актуалізується у стратегіях і тактиках дискурсу на рівні комунікативного ходу, тобто залежить від соціокультурних та інших дискурсивних параметрів ситуації спілкування (мети, інтенцій мовців, контексту тощо). Це зумовлює перспективи дослідження – встановлення історичних трансформацій поведінкового концепту СКРОМНІСТЬ, актуалізованого в англійському дискурсі різних епох.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гартман Н. Этика / Н. Гартман. – С.-Пб.: Издательство "Владимир Даль", 2002. – 708 с.
2. Иссерс О.С. Коммуникативные стратегии и тактики русской речи / О.С. Иссерс / – М.: УРСС, 2002. – 284 с.
3. Кошманова О.В. Концепт "скромность" в русской, американской и иранской лингвокультурах: Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.20. – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Кошманова Ольга Вячеславовна. – Астрахань, 2007. – 271 с.
4. Красных В.В. "Свой" среди "чужих": миф или реальность? / В.В. Красных. – М.: ИТДК "Гнозис", 2003. – 375 с.
5. Морозова И.И. Коммуникативные стратегии вежливости в стереотипном речевом поведении викторианской женщины: Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.04 – германские языки/ Морозова Ирина Игоревна.– Харьков, 2004.– 208с.
6. Мушаева О.К. Презентационные регулятивные концепты в калмыцкой, русской и английской лингвокультурах: Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата

филологических наук: 10.02.20 – сравнительно-историческое, типологическое и сопоставительное языкознание / Мушаева Ольга Константиновна. – Волгоград, 2008. – 20 с.

7. Стернин И.А. Очерк английского коммуникативного поведения / И.А. Стернин, Т.В. Ларина, М.А. Стернина. – Воронеж: Истоки, 2003. – 184 с.

8. Формановская Н.И. Речевой этикет и культура общения. – М.: Высшая школа, 1989. – 159 с.

9. Формановская Н.И. Русский речевой этикет: лингвистический и методический аспекты. – М.: Русский язык, 1982. – 126 с.

10. Чесноков И.И. Месть как эмоциональный поведенческий концепт (опыт когнитивно-коммуникативного описания в контексте русской лингвокультуры): Автореферат дисс. на соискание ученой степени кандидата филологических наук: 10.02.19 – теория языка/ Чесноков Иван Иванович. – Волгоград, 2009. – 44 с.

11. Шевченко И.С. Концепты коммуникативного поведения и дискурс / И.С. Шевченко // Вісник Харків. нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. – 2013. – № 1071. – Вып. 75. – С. 15-21.

12. Этика: Энциклопедический словарь / [под ред. Р.Г. Апресяна и А.А. Гусейнова]. – М.: Гардарики, 2001. – 671 с.

13. Brown P., Levinson S. Politeness: Some Universals in Language Use. – L., NY, etc.: CUP, 1987. – 345 p.

14. Goffman E. The Presentation of Self in Everyday Life / E. Goffman. – New York : Doubleday, 1959. – 249 p.

15. Lakoff G. Hedges: a study in meaning criteria and the logic of fuzzy concepts // Papers from the 8th Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society. – Chicago: Chicago Linguistic Society. – 1972. – P. 183-228.

16. Leech G.N. Explorations in Semantics and Pragmatics / G.N Leech. – Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 1980. – 133 p.